

Pruss, Witold

Społeczeństwo Królestwa Polskiego w XIX i początkach XX wieku. Cz. 2, Narodowości, wyznania, ich rozmieszczenie, struktura demograficzna i zawodowo-społeczna

---

Przegląd Historyczny 68/3, 487-512

1977

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

WITOLD PRUSS

Spółeczeństwo Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX wieku

(cz. II: narodowości, wyznania, ich rozmieszczenie, struktura demograficzna
i zawodowo-społeczna)

W pierwszej części niniejszej rozprawy (PH 2/1977) odtworzono liczebność poszczególnych grup wyznaniowo-narodowościowych, ich tempo wzrostu oraz podziały wyznaniowe. Przedstawiono także strukturę organizacyjną kościołów i związków wyznaniowych istniejących w Królestwie, z uwzględnieniem zachodzących w niej zmian. Stwierdzono w jakiej mierze dane o wyznaniach mogą pośrednio określać narodowość. Na podstawie informacji o języku ojczystym daje się dokładniej ustalić liczebność poszczególnych nacji, a także stopień zależności między wyznaniem a narodowością. Katolicyzm pokrywał się z narodowością polską, choć mamy też do czynienia z Litwinami katolikami w guberni suwalskiej oraz prawosławnymi Polakami (dawniej unitami) w Lubelskiem. Wyznanie ewangelickie pokrywało się z niemczyzną; wyjątkiem była Warszawa, gdzie ok. 48% ewangelików to Polacy. W okolicach Łodzi część ewangelików (reformowanych) była narodowości czeskiej. Jednak w skali Królestwa te grupy nie miały statystycznie większego znaczenia. Prawie wszyscy wyznawcy judaizmu byli Żydami. Nieco wyraźniej proces polonizacji tej ludności rysował się tylko w Warszawie: ok. 13% osób wyznania mojżeszowego uważała się, wedle danych spisu z 1897 r., za Polaków. Prawosławni poza częścią autochtonów — jaką, trudno określić — w guberni lubelskiej, to rdzenni Rosjanie (tab. 1).

Powierzchnia Królestwa Polskiego według pomiarów z początków XX w. wynosiła 126 955,3 km². Powierzchnia poszczególnych 10 guberni wahała się od 9 413,5 km² (gub. plocka) do 17 491,8 km² (gub. warszawska). Na każdą gubernię przypadało 7—8 powiatów (ogółem było ich 84); wyjątek stanowiła gubernia warszawska z 14 powiatami; powierzchnia powiatów wykazywała zróżnicowanie od ok. 1 100 km² do ok. 2 000 km². W 1897 r. w Królestwie Polskim zarejestrowano 9 402 tys. ludności, w 1913 r. liczba ta wzrosła do 13 055 tys. (w różnych publikacjach dane te wykazują niewielkie wahania). Najgęstsze zaludnienie miały gubernie piotrkowska — 116 oraz warszawska — 111 osób na 1 km². Najslabiej zaludniona była gubernia suwalska — 47 osób na 1 km².

Przyjęcie mowy ojczystej za kryterium podziału narodowościowego nie przekonywało wszystkich badaczy zagadnienia, o czym świadczy poniższe zestawienie (tab. 1a). Nie dysponując jednak innym materiałem masowym bazowano na danych urzędowych, wprowadzając korekty.

Statystyka niniejsza (tab. 1) może stanowić pozycję wyjściową dla badań nad kształtowaniem się grup i warstw społeczno-zawodowych. Ich cechy demograficzne pozostawały w związku z ich obliczem wyznaniowo-

Tabela 1
Skład wyznaniowo-narodowościowy ludności Królestwa Polskiego w 1897 i 1913 roku

Wyznania	1897		1913		Narodowość	1897		1913	
	liczba w tys.	%	liczba w tys.	%		liczba w tys.	%	liczba w tys.	%
Katolickie	7 032	74,8	9 842	75,4	Polska	6 755	71,8	9 421	72,2
Ewangelickie	426	4,5	699	5,4	Niemiecka	407	4,3	719	5,5
Prawosławne	617	6,6	484	3,7	Rosyjska	267	2,8	617	4,7
Mojżeszowe	1 321	14,0	1 955	14,9	Żydowska	1 267	13,5	1 942	14,9
inne	6	0,1	75	0,6	inne	706	7,6	356	2,7
Razem	9 402	100,0	13 055	100,0	Razem	9 402	100,0	13 055	100,0

Uwaga: Dane dla 1897 r. (narodowość): w grupie „inni” znajdują się m.in. Ukraińcy (335 tys.), Białorusini (29 tys.) i Litwini (304 tys.). Liczba prawosławnych znacznie wyższa niż w 1913 r., spis 1897 r. uwzględniał wojsko. O ile odliczyć od ogółu ludności w 1897 r. wojsko, zmienia się proporcje wyznania i narodowości, w wypadku tej ostatniej wskaźniki przedstawiają się następująco: Polacy 73,7%, Niemcy 4,4%. Rosjanie 1,2%, Żydzi 13,7%, „inni 7,0%”. Ujawnia się m.in. względny spadek (o 1,5 %) Polaków w latach 1897—1913. Dane dla 1913 r.: w grupie wyznania „inne” znajdują się członkowie sekt, nie można jednak dokładnie ustalić zasady grupowania. Do narodowości rosyjskiej zaliczono Ukraińców i Białorusinów, w grupie „inni” znaleźli się Litwini (345 tys.). Por. A. Krzyżanowski, K. Kumaniecki, *Statystyka Polski*, Kraków 1915.

Źródło: *Pierwaja wsiobszczaja pieriepis nasielienija Rossijskoj imperii 1897 g.*; E. Czyski, *Etnograficzno-statystyczny zarys liczebności i rozszedlenia ludności polskiej*, Warszawa 1909; *Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego z uwzględnieniem innych ziem polskich rok 1915*, opr. E. Straßburger, Warszawa 1916, s. 28 nn.

-narodowościowym, będącym często samoistnym czynnikiem dzielącym całe społeczeństwo. Pierwszy powszechny spis rosyjski z 1897 r. i materiały Warszawskiego Komitetu Statystycznego umożliwiają m.in. studia nad rozmieszczeniem terytorialnym ludności z punktu widzenia jej składu wyznaniowo-narodowościowego i z uwzględnieniem trzech typów

Tabela 1a

Skład narodowościowy ludności Królestwa Polskiego w początkach XX w.
(różne szacunki, w procentach)

Lp. źródła	Polacy	Niemcy	Rosjanie, Ukraińcy, Białorusini	Żydzi	Inni	Razem
1. Czyński	73,4	5,2	4,9	13,7	2,8	100,0
2. Chrapowicki	73,4	4,8	4,4	14,0	3,4	100,0
3. Krzyżanowski	71,8	4,3	6,8	13,4	3,7	100,0
4. Romer	71,4	5,6	6,1	14,4	2,5	100,0
5. Wakar	78,0	3,6	1,9	13,8	2,7	100,0
6. Strasburger	72,2	5,5	4,7	14,9	2,7	100,0

Źródło: 1. E. Czyński, *Etnograficzno-statystyczny zarys* (dane za 1907 r.)

2. W. Chrapowicki, *Krótki opis topograficzny i statystyczny Królestwa Polskiego*, Warszawa 1912 (dane za ok. 1910 r.)

3. A. Krzyżanowski, K. Kumaniecki, *Statystyka Polska*, Kraków 1915 (dane za lata 1910--1914)

4. E. Romer, J. Weinfeld, *Rocznik Polski. Tablice statystyczne*, Kraków 1917 (dane za 1910 r.)

5. W. Wakar, *Rozwój terytorialny narodowości polskiej*, Warszawa 1917 (dane za 1910 r.)

6. *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego rok 1915* (dane za 1913 r.)

osadnictwa: miast różnej wielkości, osad i wsi, a także podziału według płci i wieku. Odnośnie składu zawodowo-społecznego spis przynosi ogólne wyniki jednostkowych ustaleń w formie zbiorczej. Zestawienie tych informacji według kryterium językowego umożliwia porównanie pod tym względem Polaków, Niemców, Rosjan i Żydów. Określenie „społeczny” oznacza miejsce, które dana grupa zajmowała w stosunku do środków produkcji, co warunkowane było kategoriami prawnymi w organizacji życia społecznego. Określenie „zawodowy” wskazuje na charakter wykonywanej pracy. W spisie brak danych określających stanowisko w zawodzie, co ogranicza pełną rekonstrukcję struktury zawodowo-społecznej. Odnośne wyniki uzyskane ze spisu traktowane być muszą niejako „zastępczo”. Kryteria klasyfikacji społecznej struktury ludności zostały nam narzucone przez wyzyskane źródło według ówczesnych zasad grupowania instytucjonalnego.

*

Rozmieszczenie katolików w guberniach było stosunkowo równomierne. Wielkie skupiska przypadają na gubernie warszawską i piotrkowską na co wpływała obecność dużych miast. Ewangelicy to głównie Niemcy w przemysłowo rozwijającej się Łodzi oraz osadnicy wiejscy, zamieszkujący zwarcie niektóre powiaty guberni piotrkowskiej. Ludność wyznania mojżeszowego, co wynikało z jej struktury zawodowej, ciążyła w kierunku miast, osiedlając się zwłaszcza w guberniach zachodnich, gdzie

Tabela 2
Skład wyznaniowo-narodowościowy ludności w guberniach Królestwa Polskiego w 1897 r.
(w procentach)

Wyznanie i narodowość	Warszawska	Kaliska	Kielecka	Lubelska	Łomżyńska	Piotrkowska	Płocka	Radomska	Siedlecka	Suwalska
<i>Katolickie</i>	71,6	82,4	87,5	62,6	77,1	72,8	80,5	83,6	66,9	76,7
polska	73,6	83,4	87,5	62,9	77,2	72,0	80,8	83,5	66,2	22,9
litewska	—	—	—	—	—	—	—	—	—	52,1
<i>Evangelickie</i>	4,7	7,6	0,4	2,4	1,4	9,6	6,7	1,1	1,8	6,3
niemiecka	3,9	7,2	0,3	2,2	0,8	10,6	6,5	1,1	1,5	5,1
<i>Prawosławne</i>	5,4	1,2	1,2	21,4	5,7	1,7	3,2	1,6	15,7	6,7
rosyjska	4,5	0,8	1,0	4,1	4,8	1,3	2,7	1,2	2,5	4,1
ukraińska	×	×	×	16,9	×	×	×	×	13,9	×
białoruska	×	×	×	×	×	×	×	×	×	4,5
<i>Mojżeszowe</i>	18,2	8,7	10,9	13,5	15,7	15,9	9,6	13,7	15,5	10,1
żydowska	16,4	7,6	10,8	13,3	15,7	15,2	9,2	13,7	15,5	10,1
<i>Inne wyznania</i>	0,1	0,1	0	0,1	0,1	0	0	0	0,1	0,2
inne narodowości	1,6	1,0	0,4	0,6	1,5	0,9	0,8	0,5	0,4	1,2
<i>Razem wyznania</i>	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>Razem narodowości</i>	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Uwaga: Ukraińcy i Białorusini poza guberniami gdzie występowały w większej zbiorowości zaliczeni do „inne narodowości”.
Źródło: Pierwsza wsiolebszcza pieriepis nasilenija Rossijskiej Imperii 1897 goda pod red. N. A. Troickowo, Obszczyj swod po Impierii Rezultatow Razrabotki danych. Pierwoj wsiolebszczej pieriepisi nasilenija — proizwiediennoj, 28 janwarja 1897 goda t. I—II, S. Pieterburg 1905.

istniały większe szanse zarobkowania w handlu i drobnej wytwórczości. Wyraźna koncentracja prawosławnych przypadła na trzy gubernie: lubelską, warszawską oraz siedlecką (tab. 2). W warszawskiej (głównie Warszawa) była to napływowa ludność rosyjska czynna w zaborczej administracji i siłach zbrojnych, natomiast w lubelskiej i siedleckiej zamieszkiwała ludność autochtoniczna, do lat siedemdziesiątych XIX w. unicka. Taż sama tabela na ogół potwierdza zależność pomiędzy wyznaniem i narodowością, lecz daje się także stwierdzić specyfika regionalna. Niewielki odsetek Polaków w guberni suwalskiej wynika stąd, że większość tamtejszych katolików była Litwinami.

Wysokie odsetki tzw. Małorusinów w guberniach lubelskiej i siedleckiej wyraźnie wyodrębniają tamtejszych autochtonów. O liczebności „innych” narodowości w guberni warszawskiej decydował stołeczny garnizon, w którym służyło sporo Ukraińców, a także Łotyszów, Mołdawian, Finów i Niemców oraz Azjatów-muzułmanów. Odsetki ludności niemieckiej, z wyjątkiem guberni warszawskiej i piotrkowskiej, zbliżają się do wskaźników wyznań ewangelickich.

Gubernię warszawską zamieszkiwało 18,9% wszystkich Niemców Królestwa Polskiego, ewangelików natomiast 21,6%. W piotrkowskiej było odpowiednio 36,6% Niemców i 31,8% ewangelików. Z tego wynika, iż w gub. warszawskiej pewną część ewangelików stanowili Polacy, natomiast w piotrkowskiej pewien procent Niemców wyznawał katolicyzm. Wśród ewangelików reformowanych znajdowali się także Czesi. Minimalne różnice odnośnie wyznania mojżeszowego i Żydów świadczą, iż w tej populacji zależność obu cech była najsilniejsza.

Od 1897 do 1913 r. ludność Królestwa Polskiego wzrosła do 140% początkowej liczby, najszybsze tempo wzrostu wystąpiło w guberni piotrkowskiej (z około 1 389 do około 2 268 tys. osób, tj. do 163%) oraz w guberni warszawskiej (odpowiednio 1 844 — 2 669 tys., tj. do 145%); dane statystyczne dotyczą ludności cywilnej. Dynamika demograficzna wiązała się ze zmianami proporcji wyznaniowo-narodowościowych (tab. 1). Różne zasady grupowania utrudniają jednak dokładniejszą ich analizę. Można stwierdzić jednak, że największe tempo wzrostu charakteryzowało ludność mojżeszową — Żydów i ewangelików — Niemców (zob. PH 1977, z. 2, s. 261 nn.). Zmiany kolejnych populacji rysują się wyraźniej, gdy przedstawić ich udział procentowy w węższym ujęciu terytorialnym.

W Królestwie Polskim stwierdzamy szybki wzrost ludności miejskiej. W okresie 1869—1913 ludność wiejska wzrosła do 207%, w miastach odpowiednio do 280%. Miasta rozwijały się szczególnie intensywnie od ostatniego dziesięciolecia XIX w. W latach 1872—1892 przyrost ludności wyniósł 51%, a w okresie 1893—1913 prawie 90%¹. W początkowym okresie rozwijały się szybko wszystkie miasta, na przełomie XIX i XX w. w miastach małych (poniżej 10 tys. mieszkańców) obserwujemy zahamowanie, stałą natomiast tendencję wzrostu utrzymały ośrodki miejskie powyżej 50 tys. mieszkańców².

W 1897 r. ludność miejska Królestwa stanowiła ok. 23%, zaś wiejska 77%. W 1909/10 zaludnienie wzrosło do 11 898 tys., zaś ludność

¹ M. Nietyksza, *Ludność Warszawy na przełomie XIX i XX w.*, Warszawa 1971, s. 20; I. Buzek, *Pogląd na wzrost ludności ziem polskich w wieku XIX*, Kraków 1915.

² W. Mirowski, *Rozwój ludnościowy miast na ziemiach polskich*, [w:] *Socjologiczne problemy miasta polskiego*, Warszawa 1964, s. 52.

Tabela 2a
 Udział populacji narodowościowych w guberniach Królestwa Polskiego w 1897 i 1913 r.
 (w procentach)

Gubernie	Polacy		Niemcy		Rosjanie		Żydzi		Inni		Razem
	1897	1913	1897	1913	1897	1913	1897	1913	1897	1913	
	Warszawska	76,9	73,4	4,2	4,5	1,8	1,8	16,9	20,2	0,2	
Kaliska	84,6	82,4	7,4	8,2	0,3	0,5	7,7	8,9	0	0	100,0
Kielecka	88,3	88,3	0,3	0,3	0,4	0,4	10,9	11,0	0	0	100,0
Lubelska	65,0	64,6	2,3	2,7	19,0	18,0	13,6	14,6	0,1	0,1	100,0
Łomżyńska	81,8	81,6	0,8	0,9	0,9	1,1	16,4	16,4	0,1	0	100,0
Piotrkowska	72,8	69,0	10,7	14,3	0,7	0,7	15,3	15,7	0,5	0,3	100,0
Płocka	83,3	82,5	6,7	6,8	0,6	0,5	9,4	10,2	0	0	100,0
Radomska	84,6	84,4	1,1	1,1	0,4	0,4	13,9	14,1	0	0	100,0
Siedlecka	67,5	62,3	1,5	1,6	15,3	19,5	15,7	16,6	0	0	100,0
Suwalska	23,6	24,1	5,3	5,5	6,6	6,2	10,3	11,3	54,2	52,9	100,0

Uwaga: Wskaźniki dla narodowości z 1897 r. różnią się od danych w tab. 2, gdzie uwzględniono wojsko. W tym zestawieniu wyliczono je, gdyż nie uwzględnia tej zbiorowości statystyka 1913 r. Do Rosjan zaliczono Ukraińców i Białorusinów, w grupie innych (gubernia suwalska) znaleźli się Litwini. Zmiany proporcji niektórych populacji w poszczególnych powiatach wykazywały znaczne wahania, np. powiat warszawski: Polacy 67,9%—61,7%; Żydzi 25,5%—31,3%; wrocławski: Polacy 81,7%—74,2%; Żydzi 9,3%—14,9%; łódzki: Polacy 52,2%—48,7%; Niemcy 22,8%—30,3%; Żydzi 23,7%—19,7%; Rubryka „Razem” 100% dotyczy 1897 i 1913 r.

Zródło: — *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1915*, s. 43 nn.

miejska do 30,6% (ok. 40% w lewobrzeżnej części Królestwa, ok. 22% w prawobrzeżnej)³.

Zwraca uwagę (tab. 4a), że katolicy stanowili 48,9% ludności miejskiej, niewiele więcej niż ludność wyznania mojżeszowego. Wziąwszy pod uwagę, iż odsetek katolików w ogólnej liczbie ludności wynosił około 75%, zaś wyznania mojżeszowego 14,0%, jasno widać, jak bardzo miejską społecznością byli Żydzi. Wieś nosiła charakter polski. Ludność

Tabela 3

Ludność miast i wsi Królestwa Polskiego w XIX i XX w. (w procentach)

Lata	Ludność				Razem
	Wiejska	Miejska	w tym		
			miast	osad	
1869	74,5	25,5	16,4	9,1	100,0
1893	73,1	26,9	18,0	8,9	100,0
1906	70,6	29,4	20,9	8,5	100,0
1909	69,4	30,6	21,9	8,7	100,0
1913	68,5	31,5	22,9	8,6	100,0

Uwaga: W publikacjach z XIX w. i pocz. XX w. używa się wymiennie terminów osada — miasteczko. Rozróżnienie osad od wsi jest uzasadnione. Nawet najmniejsze osady miały odmienną strukturę urbanistyczną i zabudowę. Wśród mieszkańców osad znaczący procent stanowiła ludność żydowska.

Źródło: M. Nietyksza, *Ludność Warszawy na przełomie XIX i XX w.*, Warszawa 1971, s. 23.

ewangelicka w swej masie zdecydowanie niemiecka również była społecznością o rustykalnym profilu. Wskaźnik dla prawosławnych ze względu na złożony skład tej zbiorowości, w ujęciu ogólnym ulega deformacji i jest mało przydatny. Właściwszą jest dla tej grupy jak i dla pozosta-

Tabela 4

Ludność miast i wsi Królestwa Polskiego w 1909/1910 r. według składu wyznaniowego (w procentach)

Wyznanie	Miasto	Wieś	Razem
Katolickie	19,9	80,1	100,0
Ewangelickie	32,9	67,1	100,0
Mojżeszowe	87,3	12,7	100,0

Źródło: *Trudy Warszawskiego Statystycznego Komiteta*, выпуск XXXIX t. I, Warszawa 1910.

³ E. Grabowski, *Rozwój skupień ludności na ziemiach polskich*, Lwów 1916; tenże, *Skupienia miejskie w Królestwie Polskim*, Warszawa 1914, s. 44 nn. Ten miernik demograficzny budzić może zastrzeżenia, brak jest bowiem jednoznacznej definicji miasta; w wypadku ziem Królestwa Polskiego sprawa jest dyskusyjna po 1867 r., kiedy to wielu miastom odebrano ich prawa. Zjawisko urbanizacji nie ograniczało się zresztą do samych miast, wiele tzw. osad posiadało w rzeczywistości charakter miejski. Mimo tych zastrzeżeń wzrost odsetka ludności zamieszkałej w miastach uważany jest za podstawowe kryterium urbanizacji; zob. J. Ziółkowski, *Urbanizacja, miasto, osiedle — Studia socjologiczne*, Warszawa 1965, s. 129.

łych ukazanie wewnętrznych proporcji między rodzajami miejscowości w węższym ujęciu terytorialnym.

Wyższy stopień zurbanizowania guberni warszawskiej i piotrkowskiej wynikał z potencjału demograficznego Warszawy i Łodzi. Katolicy pod względem umiastowienia ustępowali ludności ewangelickiej, która jednak, z wyjątkiem guberni piotrkowskiej, posiada wiejski charakter.

Tabela 4a

Udział populacji wyznaniowych w ogólnej liczbie ludności miast osad i wsi Królestwa Polskiego w 1909/1910 r. (w procentach)

Typ miejscowości	Wyznanie				Razem
	katolickie	ewangelickie	prawosławne	mojżeszowe	
Miasta	48,9	7,2	3,6	40,3	100,0
Osady	50,9	2,0	2,0	45,1	100,0
Wsie	87,7	5,1	4,4	2,8	100,0

Źródło: jak w tab. 4.

Tabela 5

Udział populacji wyznaniowych w ogólnej liczbie ludności miast, osad i wsi w niektórych guberniach i powiatach Królestwa Polskiego w 1909/1910 (w procentach)

Gubernie powiat	Katolicy	Ewangelicy	Prawosławni	Wyznanie mojżeszowe
Warszawska	81,8	6,1	0,7	11,4
miasta	44,9	4,5	1,4	49,2
osady	55,0	3,1	0,5	41,4
wsie	89,0	6,5	0,6	3,9
Gostyński	75,9	15,6	0,1	8,4
wsie	82,3	16,7	0,1	0,9
Lubelska	64,8	2,7	18,2	14,3
miasta	37,7	0,9	9,8	51,6
osady	38,8	0,2	6,3	54,7
wsie	73,4	3,4	21,6	1,6
Chełmski	35,0	16,7	38,9	9,4
wsie	36,7	19,7	41,6	2,0
Piotrkowska	70,3	12,9	1,1	15,7
miasta	53,0	17,5	2,3	27,2
osady	56,4	6,8	0,5	36,3
wsie	85,1	10,2	0,3	4,4
Łódzki	51,3	27,5	1,7	19,5
miasta	49,0	26,0	2,4	22,6
osady	41,5	31,0	0,3	27,2
wsie	59,4	31,4	0,3	8,9
Płocka	81,7	7,3	0,5	10,5
Lipnowski	74,6	19,3	0,2	5,9
wieś	77,4	21,1	0,1	1,4

Uwaga: w pow. łódzkim w grupie katolickiej także mariawici 6,2%; wskaźnik w układzie poziomym sumuje się do 100,0%.

Źródło: jak w tab. 4.

Tabela 6
 Rozmieszczenie populacji wyznaniowych w miastach, osadach i wsiach guberni Królestwa
 Polskiego w 1909/10 r. (w procentach)

Gubernai	Katolicy			Ewangelicy			Prawosławni			Mojżeszowi		
	miasto	osada	wieś	miasto	osada	wieś	miasto	osada	wieś	miasto	osada	wieś
Warszawska	28,6	3,5	67,9	22,2	2,9	74,9	78,9	1,4	19,7	78,8	9,9	11,3
Kaliska	7,4	7,0	85,6	16,9	3,3	79,8	82,0	7,2	10,8	60,1	32,5	7,4
Kielecka	3,7	7,9	88,4	10,6	5,6	83,8	57,7	22,9	19,4	34,3	47,2	18,5
Lubelska	7,5	6,8	85,7	4,1	1,0	94,9	6,8	3,9	89,3	46,6	44,7	8,7
Łomżyńska	6,1	5,9	88,0	11,2	9,6	79,2	49,4	29,8	20,8	38,6	42,6	18,8
Piotrkowska	30,1	5,6	64,3	54,4	3,6	42,0	85,7	3,2	11,1	69,1	16,1	14,8
Płocka	8,2	4,7	87,1	5,5	1,2	93,3	64,5	8,9	26,6	64,1	26,5	9,4
Radomska	5,2	8,0	86,8	5,3	3,5	91,2	61,7	23,1	15,2	43,6	44,1	12,3
Siedlecka	4,7	3,8	91,5	10,1	8,6	81,3	15,4	7,7	76,9	58,6	23,4	18,0
Suwalska	5,7	6,0	88,3	2,1	0,4	97,5	4,8	2,3	92,9	52,4	34,9	12,7

Uwaga: wskaźnik w układzie poziomym dla poszczególnych populacji wyznaniowych sumuje się do 100,0%.
 Źródło: jak w tab. 4.

Ludność prawosławna skupiała się zarówno w miastach (administracja), jak osadach i częściowo wsiach (wojsko). Chodzi w tym wypadku o miejsca niekiedy odosobnione (koszary, twierdze), często poza granicami administracyjnymi miast. W niektórych guberniach znaczny procent osób wyznania mojżeszowego zamieszkiwał osady pozostające w obrębie wpływu większych miast, często o charakterze miasteczek, niekiedy całkowicie żydowskich. W większości guberni żydowska ludność miejska miała przewagę absolutną nad innymi populacjami. Niewielu Żydów żyło na wsi; ludność żydowska ciążyła głównie do tych miejscowości, które traciły swój rolniczy charakter, i w tym wypadku lokalizowała się wyspowo.

W 1909/10 r. ludność miast i osad liczyła 3 176 tys. mieszkańców, lecz dane te nie obejmują wszystkich miejscowości, które nie były wsiami. Wedle jednostkowych wykazów miejscowości (powyżej 1 tys. mieszkańców) oraz z uwzględnieniem przedmieść większych miast (formalnie zaliczanych do gmin) można przyjąć, iż w ośrodkach nie wiejskich mieszkało 3 725 tys. osób⁴, a więc o 15% więcej niż wynikałoby z ogólnych danych statystycznych. Taką też liczbę przyjmujemy jako podstawę dla przedstawienia ośrodków miejskich w kolejnych grupach wielkościowych (tab. 7). We wszystkich zarejestrowanych tu miastach i miasteczkach katolicy stanowili 49,9%, ewangelicy 5,9%. Proporcje te przedstawiały się nieco inaczej w zależności od skali wielkości danej grupy miast. Wyodrębniamy gubernie zachodnie i wschodnie, przyjmując jako granicę Wisłę, która rozdziela Królestwo na dwie strefy o odmiennej strukturze ekonomicznej i urbanistycznej. (Gubernia warszawska rozciągała się po obu stronach Wisły, co uwzględniono w zestawieniach). Mieszkańcy miast i miasteczek guberni po stronie zachodniej stanowili 72% ogółu ludności miejskiej; reszta mieszkała po wschodniej stronie Wisły. Najrównomierniej rozmieszczona była miejska ludność prawosławna: 58% (zachód), 42% (wschód). Katolicy w 77% zamieszkiwali miasta w guberniach zachodnich i w 23% we wschodnich. Ewangelicy tylko w 7% żyli w miastach i miasteczkach wschodni guberni (byli tam głównie ludnością wiejską); znaczna ich większość, gdyż 93% mieściła się w strefie zachodniej. Wreszcie prawie dwa razy więcej ludności wyznania mojżeszowego mieszkało w zachodnich guberniach (63%) niż na wschodzie (37%).

Ludność miejską w Królestwie Polskim cechowała silna koncentracja. Prawie 90% wszystkich małych ośrodków miejskich skupiało ok. 40% mieszkańców, zaś w dwu największych miastach żyło ok. 34%. Znaczenie innych miast w koncentracji w skali Królestwa, jak i regionów, było niewielkie.

Tabela 7 przedstawia, w formie strukturalnego szeregu wielkościowego, rozkład całej społeczności miejskiej, a także populacji wyznaniowych (sumy wartości) pomiędzy liczebność miast (liczba obserwacji). Na podstawie analizy statystycznej można stwierdzić wyraźną koncentrację ludności miejskiej i dokładnie określić jej stopień⁵.

⁴ *Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1913*, red. W. Grabski, Warszawa 1914; *Trudy Warszawskiego Statystycznego Komiteta*, выпуск XXIX t. I, Warszawa 1910; B. Wasiutyński, *Ludność żydowska w Królestwie Polskim*, Warszawa 1917, s. 50 nn.

⁵ W toku analizy statystycznej stwierdza się w wielu przypadkach skupienie mniejszej lub większej części ogólnej sumy wartości w ramach większej lub mniejszej części ogólnej liczby obserwacji, czyli nierównomierność rozdziału wartości pomiędzy poszczególne jednostki zbiorowości. W przypadku takich rozkładów

Tabela 7

Ludność miast i miasteczek w Królestwie Polskim w 1909/10 r. według składu wyznaniowego

Klasy wielkości według liczby mieszkańców w tys.	Liczba miast	Liczba miasteczko- wiczów	%	Wyznania (w tys.)						możli- szowi	%
				katolicy	%	ewange- licy	%	prawo- sławni	%		
—5	331	826	69,9	426	22,9	13	5,9	16	13,1	371	24,3
5—10	101	678	21,4	276	14,8	25	11,5	17	13,8	360	23,6
10—20	23	306	4,9	109	5,9	13	5,9	15	12,2	169	11,1
20—50	13	428	2,8	214	11,7	32	14,6	20	16,2	162	10,6
50—100	3	212	0,6	128	6,8	10	4,6	7	5,6	67	4,5
100—	2	1 275	0,4	707	37,9	126	57,5	48	39,1	394	25,9
	473	3 725	100,0	1 860	100,0	219	100,0	123	100,0	1 523	100,0

Źródło: *Trudy warszawskiego*; B. Wasilutyński, *Ludność żydowska w Królestwie Polskim*, Warszawa 1911; *Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego*. Rok 1913, red. W. Grabski, Warszawa 1914.

Tabela 8

Współczynnik koncentracji ludności miejskiej w Królestwie Polskim w 1909/10 r.

Obszar	Cała ludność miejska	Katolicy	Ewangelicy	Prawosławni	Wyznanie mojżeszowe
Królestwo Polskie	0,70	0,75	0,90	0,85	0,65
Gubernie					
zachodnie	0,80	0,80	0,95	0,95	0,80
wschodnie	0,65	0,50	0,50	0,70	0,55

Źródło: jak w tab. 7, obliczenia własne.

Odpowiednio wyższe współczynniki (tab. 8) dla obszarów zachodnich odzwierciedlają wpływ dużych miast skupiających znaczne odsetki ludności miejskiej. Najwyższe współczynniki charakteryzowały ewangelików i prawosławnych. Bardziej równomierny rozkład dla terenów wschodnich był spowodowany brakiem większych miast. Dotyczy to także miejskiej ludności katolickiej i mojżeszowej.

O stopniu zaludnienia miast decydowały dwie podstawowe i najliczniejsze populacje. We wszystkich klasach wielkościowych miast udział katolików wahał się w przybliżonych granicach 35—60%, ludności wyznania mojżeszowego od ok. 25% do ponad 55%, ewangelików 1—11%, zaś prawosławnych odpowiednio 0,2 — około 5%.

Podział poniższy (tab. 9) wydobywa specyfikę składu wyznaniowego we wszystkich kategoriach wielkościowych miast oraz różnice regionalne. W ujęciu całościowym ludność katolicka posiadała absolutną przewagę w I (do 5 tys.) oraz V i VI (50—100 tys. i ponad 100 tys.) klasie miast, w pozostałych udział jej był znacznie mniejszy, gdyż pierwszeństwo należało do wyznania mojżeszowego. W 101 miastach II (5—10 tys.) i 23 III klasy (10—20 tys.) Żydzi stanowili odpowiednio 53% i 55% ogółu mieszkańców. W podziale na dwie strefy udział ten ulega zmianie: wzrasta na terenach wschodnich, obniża się na zachodzie, gdzie większą rolę odgrywali ewangelicy. Minimalny udział prawosławnych w miasteczkach i miastach najniższej kategorii w guberniach zachodnich tłumaczy fakt, że była to głównie ludność napływowa zatrudniona w urzędach, a więc skupiająca się w ośrodkach administracji. Natomiast wyższe odsetki dla tej kategorii miejscowości na wschodzie dotyczą ludności autochtonicznej.

Zmiany w strukturze wielkościowej miast jakie dokonały się na przełomie XIX i XX w. świadczą o szybkim tempie ich demograficznego wzrostu. W 1913 r. zarejestrowano w Królestwie Polskim 57 miast powyżej 10 tys. mieszkańców (tab. 10).

Wśród nich 21 miało absolutną przewagę Polaków, w 25 przewaga należała do Żydów, a w pozostałych wskaźniki tych dwóch populacji nie przekraczały 50%. W kilku większych miastach wysoki udział zapewnili sobie Niemcy (tab. 11).

mówimy o zjawisku koncentracji. Zjawisko koncentracji przedstawić można za pomocą wykresu (krzywa koncentracji — krzywa Lorentza), na podstawie którego oblicza się współczynnik koncentracji, który waha się w granicach od 0 do 1 (100); im bardziej współczynnik zbliża się do 100, tym koncentracja silniejsza.

Tabela 9

Udział populacji wyznaniowych w strukturze wielkościowej miast i miasteczek Królestwa Polskiego w 1909/10 (w procentach)

Wyznanie	Klasy wielkości wedle liczby mieszkańców w tys.											
	I —5		II 5—10		III 10—20		IV 20—50		V 50—100		VI 100—	
	zachodnie	wschodnie	zachodnie	wschodnie	zachodnie	wschodnie	zachodnie	wschodnie	zachodnie	wschodnie	zachodnie	wschodnie
	gubernie											
Katolickie	59,6	42,8	42,9	37,6	36,6	35,3	52,1	43,3	68,6	40,9	55,4	—
Ewangelickie	1,8	1,6	5,3	1,3	11,3	1,0	9,5	1,7	5,6	1,9	9,9	—
Prawosławne	0,6	3,2	0,9	4,7	0,8	6,7	4,1	6,3	2,1	6,3	3,8	—
Mojżeszowe	38,0	52,4	50,9	56,4	51,3	57,0	34,3	48,7	23,7	50,9	30,9	—
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	—

Źródło: jak w tab. 7.

*

Charakterystyka struktury wieku jest podstawą wszelkich analiz demograficznych. Nasze ujęcie ma ukazać stosunek liczby ludzi w wieku produkcyjnym do liczby dzieci i osób starych, w niewielkiej tylko części czynnych zawodowo. W połowie XIX w. odsetek ludzi starych (powyżej 60 lat) w Królestwie Polskim wynosił 3,4%, pod koniec XIX w. wzrósł do 6,1%. Udział dzieci wśród ogółu ludności wzrastał do końca XIX w., a następnie zaczął się zmniejszać. Względna liczba ludności w wieku produkcyjnym (15—59 lat) ulegała zmianom w kierunku przeciwnym, tj. spadek a następnie wzrost. Ten proces „starzenia się” ludności w Królestwie Polskim był jeszcze słabo zaawansowany⁶.

Tabela 10

Struktura wielkościowa miast w Królestwie Polskim w latach 1893—1913 (w tys.) (miasta powyżej 10 tys. mieszkańców)

Klasa wielkości według liczby mieszkańców w tys.	1893				1913			
	liczba miast	%	liczba mieszk.	%	liczba miast	%	liczba mieszk.	%
10—20	23	79,4	325	28,9	35	61,4	447	17,1
20—50	4	13,8	145	12,9	14	21,0	421	16,1
50—100	—	—	—	—	5	12,3	329	12,6
100—	2	6,8	651	58,2	3	5,3	1 419	54,2
Razem	29	100,0	1 121	100,0	57	100,0	2 616	100,0

Uwaga: W latach 1853—1913 liczba ludności w ww. miastach wzrosła do 233%, najszybsze tempo wzrostu wykazywały miasta w klasie 20—50 tys. (do 290%), miasta największe do 218%, zaś miasta w klasie 10—20 tys. do 137%.
Źródło: *Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1915*, Warszawa 1915. s. 48 a. nn.

Ludność w Królestwie Polskim (tab. 12) (poza prawosławnymi) była przykładem zbiorowości rozwijającej się, o dużym odsetku dzieci i młodzieży, wysokim udziale ludności w wieku produkcyjnym i stosunkowo niewielkim procencie osób starych. Wszystkie prawie wskaźniki w odpowiednich grupach wieku i wyznań zbliżone są do siebie, zwraca jednak uwagę, że wśród osób wyznania mojżeszowego większy był udział dzieci i młodzieży, a mniejszy osób w wieku produkcyjnym i starców. Zestawienie powyższe nie ujawnia specyfiki w strukturze wieku poszczególnych wyznań w węższym ujęciu terytorialnym. I tak w Warszawie dzieci stanowiły u katolików 20%, wśród ewangelików 15%, zaś wśród osób wyznania mojżeszowego 26% ludności, natomiast ludzie starzy odpowiednio 6%, 8% i 5%. Ludność wyznania mojżeszowego była więc w Warszawie zbiorowością najszybciej rozwijającą się. Zjawisko to w skali całego kraju ujawnia się w znacznie mniejszym stopniu.

Kilkunastotysięczna grupa ewangelików warszawskich reprezentowała względnie najwyższy poziom życia, tempo jej rozwoju było w tej populacji najmniejsze, towarzyszyła temu zmniejszona rozrodczość. Rodziny ewangelickie były o wiele mniej dzietne niż katolickie, a w szczególności żydowskie⁷. W porównaniu z Warszawą struktura wieku mieszkań-

⁶ M. Nietyksza, op. cit., s. 85 nn.

⁷ W. Pruss, *Ewangelicy warszawscy w świetle statystyki ludnościowej lat osiemdziesiątych XIX wieku*, „Jednota — miesięcznik religijno-społeczny” r. XXXIV, 1976, nr 6, s. 9.

ców Łodzi wykazywała znaczne odrębności. W Łodzi wśród katolików dzieci stanowiły 26%, tj. o 6% więcej niż w Warszawie, u ludności mojżeszowej wskaźnik ten był w porównaniu z Warszawą o 3% większy, zaś ewangelicy łódzcy reprezentowali w zestawieniu z Warszawą grupę młodą demograficznie — dzieci 27%, a starców 4%⁸. Naświetla to odmienny charakter ludności w tych dwu porównywanych miastach. Przyrost absolutny a także i procentowy Żydów wynikał z osiedlania się w miastach wielodzietnych zwykle rodzin. W wypadku katolików przeważał napływ osób w wieku produkcyjnym — w Łodzi odnieść to można także do ludności ewangelickiej. Ludność wywodząca się ze wsi niemieckich chętniej osiedlała się w Łodzi o czym decydowała m.in. szansa znalezienia ewentualnej pomocy u ziomków. Ludność obu miast repre-

Tabela 11

Struktura narodowościowa miast gubernialnych i innych wybranych w Królestwie Polskim w 1913 r.
(w procentach)

Miasta	Liczba mieszkańców	Polacy	Niemcy	Rosjanie	Żydzi	inni	Razem
gubernialne							
Warszawa	845 130	56,3	1,7	4,2	37,6	0,2	100,0
Lublin	71 586	39,4	1,9	9,0	49,6	0,1	100,0
Kalisz	60 550	59,3	3,8	6,6	30,0	0,3	100,0
Piotrków	40 602	53,2	4,3	7,2	34,7	0,6	100,0
Radom	39 062	51,2	1,7	4,1	43,0	—	100,0
Kielce	37 141	54,7	0,2	5,8	39,2	0,1	100,0
Płock	30 926	54,3	2,6	4,0	39,1	—	100,0
Siedlce	29 031	34,5	0,4	6,8	58,3	—	100,0
Łomża	26 726	47,3	0,2	7,3	45,2	—	100,0
Suwałki	23 605	47,1	3,4	8,3	39,7	1,5	100,0
inne							
Łódź	459 353	43,9	33,0	1,0	21,2	0,9	100,0
Częstochowa	89 557	66,6	0,7	1,2	31,3	0,2	100,0
Będzin	55 013	48,9	0,8	0,4	49,8	0,1	100,0
Włocławek	52 063	62,7	5,0	1,3	30,9	0,1	100,0
Pabianice	47 898	63,0	18,6	0,5	17,9	—	100,0
Tomaszów Rawski	36 888	35,4	31,6	1,1	31,9	—	100,0
Zduńska Wola	23 808	21,9	44,5	0,4	33,2	—	100,0
Zgierz	21 531	52,4	25,5	0,4	21,6	0,1	100,0
Łowicz	16 305	45,6	4,8	2,9	46,7	—	100,0
Zamość	15 330	28,8	—	2,8	68,4	—	100,0
Kutno	14 251	32,1	2,2	0,9	64,8	—	100,0
Ostrołęka	13 343	43,7	0,9	1,8	53,6	—	100,0
Płoński	12 541	33,1	—	1,4	65,5	—	100,0
Konin	11 918	51,4	8,2	1,7	38,7	—	100,0
Aleksandrów	11 637	20,9	54,6	0,3	24,2	—	100,0
Skierniewice	10 366	55,3	0,4	0,5	43,8	—	100,0

Źródło: Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1915, s. 48 nn.

⁸ W. Pruss, *Skład wyznaniowo-narodowościowy ludności Warszawy w XIX i pocz. XX wieku*, [w:] *Spółeczeństwo Warszawy w rozwoju historycznym*, Warszawa 1977, s. 282.

Tabela 12

Struktura wieku ludności Królestwa Polskiego w 1897 r. według wyznań (w procentach)

Klasa wieku	Ogółem	Katolicy	Ewangelicy	Wyznanie mojżeszowe
—1	3,5	3,5	3,6	3,6
1—9	24,6	25,1	25,0	26,2
10—19	21,1	21,1	21,1	23,9
20—59	44,6	43,7	44,0	41,2
60—	6,2	6,6	6,3	5,1
	100,0	100,0	100,0	100,0

Uwaga: Pominięto ludność prawosławną co w tym wypadku wydaje się być uzasadnione ze względu na charakter tej populacji.

Źródło: *Pierwaja wsleobszczaja pieriepis*; S. Szulc, *Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego*, Warszawa 1920.

zentowała typ struktury wieku charakterystyczny dla ówczesnych ośrodków wielkomiejskich o funkcjach przemysłowych.

Ludność prawosławną zamieszkiwała w większości Warszawę i inne miasta gubernialne. Cechowała ją niewspółmiernie duża liczebność mężczyzn w wieku 20—59 lat, niewielki procent dzieci oraz znikoma ilość dorosłych kobiet we wszystkich klasach wieku. Taki obraz kształtował naturalnie skład zawodowy prawosłownych, którzy poza gubernią lubelską i siedlecką byli urzędniczo-wojskowym elementem napływowym.

*

Na podstawie spisu 1897 r. 65 pozycji różnych zajęć zgrupowano w dziesięć podstawowych działów zawodowo-społecznych oraz dział dla zajęć nieokreślonych i niewiadomych. Są to: administracja, wojsko, duchowienstwo i służba kościelna, rolnictwo, przemysł — rzemiosło, handel (w tym banki), komunikacja, wolne zawody (w tym także zajęcia pedagogiczne), służba domowa (w tym usługi osobiste) oraz osoby niepracujące zawodowo, ale utrzymujące siebie i swoje rodziny z kapitałów (rentierzy) lub emerytur, zasiłków itp. W spisie figurują czynni i bierni zawodowo — dla ukazania wzajemnych proporcji w ujęciu regionalnym przyjęto jako podstawę do obliczeń tylko tę pierwszą grupę. Nie obejmuje ona tych członków rodzin, którzy pomagali głowie rodziny w pracy, a więc praktycznie byli zawodowo czynni; dotyczy to zwłaszcza rolnictwa i rzemiosła. Opierano się także na ogólnej liczbie osób żyjących z danego zawodu choć to nie zawsze wydaje się uzasadnione. Przy wszystkich zastrzeżeniach dane o tej pierwszej grupie, choć uszczuplone w pewnych wypadkach, dokładniej określają rzeczywistą aktywność zawodową (tab. 13).

Dane materiałów spisowych nie pozwalają na wyodrębnienie grupy pracodawców (w dużej części właścicieli) oraz pracowników najemnych. Nie istnieje możliwość właściwego rozdzielenia przemysłu od rzemiosła, a także inne grupy nie zawsze podlegają ścisłej identyfikacji.

Wśród czynnych zawodowo kobiety stanowiły ok. 28%. Największy udział miały w grupie 9 (służba domowa), na którą w Królestwie przypadało 51%, a w miastach ok. 60% kobiet; na drugiej pozycji pod tym względem znajdowała się grupa 5 (głównie przemysł), udział kobiet wynosił tam odpowiednio około 15% (Królestwo) i około 18% (ośrodki

miejskie). Wieś była podstawowym źródłem rekrutacji młodych kobiet, które w poszukiwaniu pracy przybywały do miast, gdzie stale wzrastał popyt na służbę domową.

Podstawowym zjawiskiem społecznym w całym okresie powłaszczeniowym było ukształtowanie się klasy robotniczej, szybko także wzrastały rzesze rzemieślników (Warszawa). Najliczniejsze grupy robotników wielkoprzemysłowych to włókniarze, metalowcy oraz hutnicy i górnicy, ci ostatni miejscem zamieszkania często związani ze wsią. Istotnym następstwem zmian gospodarczych był też wzrost zawodów umysłowych. Pierwszeństwo należało pod tym względem do Warszawy, w której skupiało się 35% wszystkich osób czynnych zawodowo w tym dziale.

W tabeli 14 pominięto Rosjan (w tym Ukraińców i Białorusinów) oraz Litwinów. Odliczając od ogółu ludności „rosyjskiej” populację ukraińską zamieszkującą wschodnie gubernie Królestwa, okaże się, iż wśród na-

Tabela 13

Struktura zawodowo-społeczna ludności Królestwa Polskiego w 1897 r. (zawodowo czynni w tys.)

Dział zajęć	Królestwo Polskie		Miasta	
	Liczba	%	Liczba	%
1. Administracja	22	0,7	16	1,8
2. Wojsko	239	8,2	159	17,3
3. Duchowieństwo i służba kościelna	13	0,4	5	0,5
4. Rolnictwo	1 301	44,0	22	2,3
5. Przemysł, rzemiosło, budownictwo	520	17,7	287	31,3
6. Handel	155	5,2	99	10,8
7. Komunikacja	45	1,5	26	2,8
8. Wolne zawody, zajęcia pedagogiczne	34	1,1	23	2,5
9. Służba domowa i usługi osobiste	460	15,6	190	20,8
10. Niepracujący zawodowo	124	4,2	70	7,6
w tym a) rentierzy	79	×	46	×
b) emeryci	37	×	18	×
11. Zajęcia inne i bliżej nieokreślone	42	1,4	21	2,3
Razem	2 955	100,0	918	100,0

Uwaga: Eliminując z tego zestawienia liczebność grupy 2 (dla miast) otrzymalibyśmy znacznie wyższe dane dla pozostałych grup: przemysł-rzemiosło 38%, służba 25%, handel 13%.

Źródło: *Pierwaja wsieobszczaja pieriepis*; W. Z a l ę s k i, *Z statystyki porównawczej Królestwa Polskiego. Ludność i rolnictwo*, Warszawa 1908.

plywowej rzeszy Rosjan ok. 80% osób utrzymywało się z pracy w wojskowo-administracyjnym aparacie zaborczym. Ludność ukraińska i białoruska, nie licząc żołnierzy tej nacji, to społeczność prawie całkowicie rolnicza. Litwini zamieszkujący zwarcie gubernię suwalską w prawie 90% utrzymywali się także z rolnictwa oraz innych zajęć wiejskich. Podstawowym źródłem utrzymania Polaków było również rolnictwo, o wiele mniejsze wskaźniki określały ich udział w wytwórczości przemysłowo-rzemieślniczej. Ludność niemiecka w podstawowej masie była także

społecznością rustykalną, ale w przeciwieństwie do Polaków w większym stopniu utrzymywała się z zajęć w dziale 5, zbliżając się pod tym względem do Żydów, choć należy zaznaczyć, iż wyraźny był związek tych ostatnich z rzemiosłem, zaś Niemców z przemysłem (około 50% wszystkich utrzymujących się z zajęć działy 5 związanych było z włókiennictwem).

Wysoki udział Żydów w dziale 3 wynikał z charakteru mojżeszowego duchowieństwa, którego nie obowiązywał celibat, zaś bardziej rozwinięte były także formy służby przy świątyniach. Wśród Niemców duchowieństwo to głównie księża protestancy, a więc mający rodziny Propor-

Tabela 14

Struktura zawodowo-społeczna ludności Królestwa Polskiego w 1897 r. według narodowości — czynni i bierni zawodowo (w procentach)

Dział zajęć	Polacy	Niemcy	Żydzi
1. Administracja	0,9	0,5	0,1
2. Wojsko	0,2	0,7	0,9
3. Duchowieństwo — służba kościelna	0,3	0,4	1,5
4. Rolnictwo	66,7	50,2	2,5
5. Przemysł, rzemiosło, budownictwo	13,4	30,1	34,4
6. Handel	1,6	3,1	38,8
7. Komunikacja	1,6	0,8	3,6
8. Wolne zawody i zajęcia pedagogiczne	0,6	1,2	2,7
9. Służba, usługi osobiste	11,6	8,5	8,3
10. Nie pracujący zarobkowo (rentierzy, emeryci)	2,5	3,8	5,3
11. Zajęcia inne i bliżej nieokreślone	0,6	0,7	1,8
Razem	100,0	100,0	100,0

Źródło: jak w tab. 13; *Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1913*, red. W. G r a b s k i, Warszawa 1914, s. 57 nn.

cjonalnie więcej Niemców niż Polaków czerpało dochód z handlu i wolnych zawodów. Znaczna przewaga Żydów w 8 dziale wynikała z faktu, iż liczną grupę stanowiły tam osoby związane z zajęciami pedagogicznymi, co warunkowało szeroko rozwinięte wśród Żydów szkolnictwo religijne i zawodowe. W stosunku do całej żydowskiej zbiorowości działy 8 z pracy pedagogicznej utrzymywało się około 75% osób, natomiast wśród Niemców około 60%, a Polaków około 35%. Ważnym źródłem utrzymania była też służba. Wśród Polaków ten rodzaj zarobkowania był częściej spotykany niż u Niemców i Żydów, ale różnice nie były tak znaczne jak w innych działach zatrudnienia.

Zróżnicowanie narodowościowe Królestwa Polskiego znajduje odzwierciedlenie w udziale poszczególnych grup w stosunku do wszystkich utrzymujących się z danej grupy zajęć. Na podstawie tego zestawienia nie stwierdza się generalnej zależności pomiędzy ogólnymi proporcjami w składzie narodowościowym mieszkańców a ich udziałem w różnych branżach zawodowych. Zwraca natomiast uwagę związek między niektórymi typami zawodów a stopniem zaangażowania w nich osób poszczególnych narodowości. Z przyczyn politycznych Rosjanie stanowili dużą grupę w wojsku i administracji, co prawda przewaga w administracji należała do Polaków, ale zajmowali oni niższe stanowiska. Inny był też

status rodzinny Rosjan co wpływało na liczebność biernych zawodowo.

W trzech podstawowych działach zatrudnienia: rolnictwie, przemyśle i handlu specyfika narodowościowa uwidacznia się wyraźniej przy rozbięciu na mniejsze grupy zajęć (tab. 15). Rolnictwo stanowiło domenę Polaków, prawie 6% udział grupy Rosjan dotyczył głównie ludności Lubelskiego. Nieco niższy wskaźnik w rubryce „inni” obejmuje Litwinów w guberni suwalskiej. W dziale produkcyjnym przemysł-rzemiosło Polacy stanowili 65,4%, Niemcy 8,7%, Żydzi 24,0%, inni — w tym Rosjanie — 2,0%⁹. Wśród robotników wielkoprzemysłowych przewaga Polaków była najwyraźniejsza w przemyśle wydobywczym. W przemyśle wielkofabrycznym najbardziej zróżnicowane pod względem narodowym było włókiennictwo (zwraca uwagę wysoki odsetek Niemców). Zatrudnieni w tym przemyśle stanowili 15% ogółu Niemców w Królestwie.

Tabela 15

Wybrane działy i grupy zajęć ludności Królestwa Polskiego w 1897 r. według składu narodowościowego (czynni i bierni zawodowo, w procentach)

Wybrane działy i grupy	Procent w stosunku do wszystkich utrzymujących się z danego działu zajęć					Razem
	Polacy	Niemcy	Rosjanie	Żydzi	Inni	
Administracja, sądy, policja	57,1	2,7	36,9	1,0	2,3	100,0
Wojsko	4,1	1,2	87,2	5,3	2,2	100,0
Duchowieństwo i służba kościelna	40,6	3,4	10,1	44,1	1,8	100,0
Zajęcia pedagogiczne	28,4	5,6	12,2	52,9	0,9	100,0
Uczeni, literaci, artyści	67,6	5,9	6,9	19,6	—	100,0
Rolnictwo	84,8	3,8	5,8	0,6	5,0	100,0
Przemysł-rzemiosło						
— górnictwo	97,0	1,3	0,3	1,3	0,1	100,0
— włókienniczy	54,7	27,0	0,9	17,0	0,4	100,0
— metalowy	77,7	6,0	1,3	14,4	0,6	100,0
— konfekcyjny	40,5	2,1	1,0	55,6	0,8	100,0
Pośrednictwo handlowe	17,8	1,8	2,7	77,6	0,1	100,0
— handel ogólny	14,0	1,6	1,2	83,1	0,1	100,0
— handel zbożem	5,1	0,2	0,4	94,1	0,2	100,0
— wędrowny	7,7	0,3	0,4	91,4	0,2	100,0
Komunikacja — kolej	86,1	1,7	8,8	1,8	1,6	100,0

Źródło: *Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego. Rok. 1913*, red. W. Grabski, Warszawa 1914, s. 57 n.

W rzemiośle i drobnym przemyśle rolę znacznie większą niż w przemyśle fabrycznym odgrywał proletariats żydowski. Niejednorodność składu narodowościowego robotników przemysłowo-rzemieślniczych występowała w różnym nasileniu w zależności od regionów Królestwa (tab. 16). Regiony uprzemysłowione (z wyjątkiem Łodzi i okręgu) skupiały z reguły załogi robotnicze o słabo zróżnicowanym składzie narodowościowym z wyraźną dominacją Polaków. Okręg łódzki skupiał robotników najbar-

⁹ A. Żarnowska, *Klasa robotnicza Królestwa Polskiego 1870—1914*, Warszawa 1974, s. 71.

Tabela 16

Struktura zawodowo-społeczna ludności w wybranych guberniach i miastach Królestwa Polskiego w 1897 r. według narodowości (czynni zawodowo w procentach)

Dział zajęć	Polacy		Niemcy		Rosjanie		Żydzi	
	gubernie	miasta	gubernie	miasta	gubernie	miasta	gubernie	miasta
1. Administracja	0,5	1,4	0,2	0,4	5,2	5,8	0,1	0,1
2. Wojsko	0,3	0,5	1,4	1,6	73,8	71,2	2,8	2,4
3. Duchowieństwo i służba kościelna	0,3	0,1	0,2	0,1	0,7	0,3	1,2	0,7
4. Rolnictwo	58,9	0,8	34,7	0,6	4,1	0,1	2,2	0,4
5. Przemysł-rzemiosło-budownictwo	22,0	40,9	40,7	64,8	2,8	4,1	33,8	36,5
6. Handel	1,1	6,3	3,3	6,1	1,2	3,8	31,0	28,3
7. Komunikacja	1,4	4,2	1,6	0,8	1,4	3,6	3,1	2,6
8. Wolne zawody, zajęcia pedagogiczne	0,4	3,1	1,2	2,5	2,3	2,9	2,3	2,2
9. Służba, usługi	11,2	31,2	11,2	14,4	4,2	3,4	15,1	18,9
10. Niepracujący (rentierzy, emeryci)	2,6	8,9	4,3	6,2	3,5	4,2	6,0	5,2
11. Zajęcia inne i nieokreślone	1,3	2,6	1,2	2,5	0,8	0,6	2,4	2,7
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Uwaga: Wskaźniki opracowano na podstawie danych z następujących guberni: kaliskiej, lubelskiej, piotrkowskiej, radomskiej, warszawskiej i suwalskiej oraz miast: Warszawy, Łodzi, Częstochowy, Lublina, Kalisza, Piotrkowa i Suwałk.
Źródło: *Pierwaja wsieobszczaja pieriepis* t. 51, 52, 53, 55, 56, 59.

dziej zróżnicowanych narodowościowo; przewaga robotników polskich była w Łodzi znacznie słabsza. W północno-wschodnich, zacofanych ekonomicznie guberniach niemal równorzędną grupę z robotnikami polskimi stanowili Żydzi, reszta (ok. 10%) przypadła na Niemców, Ukraińców i Litwinów¹⁰.

Aktywność zawodowa Polaków i Niemców przejawiała się w zajęciach rolniczych i przemysłowo-rzemieślniczych, choć w wypadku Polaków wyższy udział czynnych zawodowo przypadł na rolnictwo, wśród Niemców natomiast wyraźną koncentrację zatrudnienia wykazywał przemysł-rzemiosło. W miastach głównie Niemcy wykazywali tak wysoki udział w jednym dziale zajęć, co powodowało stosunkowo słabszą aktywność w pozostałych profesjach.

Innym źródłem dochodów dla sporej grupy Polaków i Niemców była służba. W skali guberni Polacy i Niemcy mieli tu identyczny udział, zaś w miastach proporcje były różne. Wśród Polaków żyjących w miastach 1/3 ogółu czynnych zawodowo (były to głównie kobiety) utrzymywała się z tego rodzaju zajęć. Zarówno na wsi jak i w miastach wśród Niemców spotykamy przedstawicieli klasy posiadającej: burżuazji i ziemiaństwa¹¹. Drobna część zdeklasowana majątkowo znajdowała pracę jako siła administracyjna w polskich majątkach szlacheckich.

¹⁰ Tamże, s. 91.

¹¹ E. v. Behrens, *Deutsche Familiennamen in polnischen und russischen Adelsverzeichnissen des 18. und 19. Jahrhunderts*, Posen 1938.

Ludność żydowska była w przeważającej większości miejska i dlatego wskaźniki struktury zawodowej dla guberni i miast są zbliżone. Choć ludność ta w stosunku do wszystkich zatrudnionych w handlu miała bardzo wysoki udział, to jednak pierwszoplanowym źródłem utrzymania Żydów było rzemiosło i drobny przemysł. Znaczny wzrost udziału Żydów zarówno w handlu wewnętrznym jak i prowadzonym na wschodzie, datuje się od lat osiemdziesiątych XIX w., tzn. od chwili napływu do Królestwa Żydów rosyjskich, tzw. „litwaków” (potoczna nazwa obejmująca emigrantów z zachodnich guberni Cesarstwa i z Moskwy).

Obok kupców duże znaczenie mieli agenci i komiwojażerowie. Tym to pośrednikom handlowym zawdzięcza szczególnie przemysł łódzki swój rozwój na przełomie XIX i XX w.¹² W ostatnich dwóch dziesięcioleciach udział Żydów w handlu uległ tu relatywnemu zmniejszeniu. Obserwować można zarówno w stosunku do wszystkich zatrudnionych jak i w strukturze zawodowej tej populacji. Szczególnie wyraźnie ujawniło się to w dużych miastach.

Najbardziej charakterystyczny był spadek odsetka żydowskiego pośrednictwa z 88% w latach sześćdziesiątych do 53% w końcu XIX w.¹³ Handel coraz bardziej nowoczesny eliminował rozbudowane pośrednictwo typowe dla wcześniejszego okresu. Element zbędny odpływał do innych działów, a także do przemysłu i rzemiosła. Podobnie jak w dwóch poprzednich przypadkach, spora część Żydów (głównie kobiet) utrzymywała się ze służenia w domach.

Skład zawodowy Rosjan ukazuje wyraźnie, iż byli to w swej przeważającej masie wojskowi.

Tabela 17

Czynni zawodowo w Królestwie Polskim w 1897 r. według płci i narodowości (w procentach)

Płeć	Polacy		Niemcy		Rosjanie		Żydzi	
	gubernie	miasta	gubernie	miasta	gubernie	miasta	gubernie	miasta
Mężczyźni	79,7	63,5	75,8	67,6	95,3	98,5	79,5	72,2
Kobiety	20,3	36,5	24,2	32,4	4,7	1,5	20,5	27,8
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Źródło: jak w tab. 16.

Przewaga mężczyzn Polaków w guberniach nad tą samą zbiorowością w miastach tłumaczy się ich wysokim udziałem w rolnictwie. Odwrotna sytuacja w przypadku Polek warunkowana była liczebnością służących, dlatego też wskaźnik aktywności zawodowej kobiet miejskich w tej grupie jest znacznie wyższy niż na wsi, gdzie jednak mamy do czynienia z kobietami „pomagającymi” w gospodarstwie lub pracującymi na równi z mężczyznami, a więc dane w takim ujęciu są częściowo zdeformowane. Uwaga ta zasadniczo dotyczy i populacji niemieckiej, w której jednak proporcjonalnie więcej było kobiet czynnych zawodowo.

¹² I. Schiper, *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*, Warszawa 1937, s. 509 nn.

¹³ Tamże, s. 516.

W wypadku Żydów wskaźniki dla guberni zbliżone były do zbiorowości polskiej. Dane dla Rosjan raz jeszcze ukazują charakter tej ludności. Niewielki udział kobiet tej narodowości czynnych zawodowo odpowiada równie małej ich liczbie w ogóle (tab. 17).

Różne proporcje w strukturze zawodowej grup narodowościowych wyraźniej uwidaczniają zestawienia dotyczące poszczególnych miast (przykładowo Warszawa i Łódź) (tab. 18).

Tabela 18

Struktura zawodowo-społeczna w Warszawie i Łodzi w 1897 r. według narodowości (czynni zawodowo, w procentach)

Dział zajęć	Polacy		Niemcy		Rosjanie		Żydzi	
	War-szawa	Łódź	War-szawa	Łódź	War-szawa	Łódź	War-szawa	Łódź
1. Administracja	1,5	0,3	1,2	0,1	5,3	2,8	0,1	0
2. Wojsko	0,4	0,1	7,2	0,6	64,4	65,6	1,8	0,9
3. Duchowieństwo, służba kościelna	0,3	0	0,2	0	0,2	0,2	0,7	0,4
4. Rolnictwo	0,6	0,3	0,5	0,3	0,1	0	0,1	0
5. Przemysł-rzemiosło, budownictwo	35,4	60,2	34,2	71,9	4,3	8,8	37,1	39,2
6. Handel	7,3	3,3	8,9	5,4	3,6	6,5	28,6	29,4
7. Komunikacja	5,0	2,3	3,1	0,5	3,7	1,5	2,7	2,2
8. Wolne zawody i zajęcia pedagogiczne	3,7	1,2	6,6	1,3	4,0	4,5	2,1	2,1
9. Służba, usługi osobiste	32,5	27,4	23,7	12,6	5,5	7,0	19,7	19,2
10. Nie pracujący zarobkowo (rentierzy, emeryci)	10,6	2,3	12,1	4,6	7,9	1,6	4,7	3,9
11. Zajęcia inne i bliżej nieokreślone	2,7	2,6	2,3	2,7	1,0	1,5	2,4	2,7
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Uwaga: W 1897 r. Warszawę zamieszkiwało 624 tys., zaś Łódź 314 tys. osób. Czynni zawodowo w Warszawie stanowili 48%, w Łodzi 41% ogółu mieszkańców każdego z miast. W Warszawie czynni zawodowo Polacy stanowili 46% w stosunku do całej polskiej populacji, odpowiednio: Niemcy 51%, Żydzi 35%, Rosjanie 77%. W Łodzi zawodowo czynni Polacy w stosunku do całej tej grupy stanowili 45% i odpowiednio: Niemcy 41%, Żydzi 34%, Rosjanie 63%.

Źródło: *Pierwaja wsieobszczaja pieriepis* t. 51, 56.

Odmienne charakter największych miast w Królestwie Polskim dostrzec można na podstawie ich struktur zawodowych. Wysoki udział wszystkich czynnych zawodowo w produkcji przemysłowej w mniejszym stopniu dotyczy Łodzi niż Warszawy. W Warszawie ok. 65% w dziale 5 stanowili rzemieślnicy¹⁴. Skład zawodowy Polaków w Warszawie kształtował się odmiennie niż pozostałych narodowości, proporcjonalnie więcej osób utrzymywało się z wytwórczości przemysłowej (w wypadku Żydów na dział 5 przypadało przede wszystkim rzemiosło, głównie konfekcyjne) oraz ze służby.

Natomiast struktura narodowościowa robotników okręgu łódzkiego zmieniała się. W coraz większym stopniu przemysł korzystał z pracy

¹⁴ W. Pruss, *Miasto jako obszar produkcyjny*. [w:] *Wielkomijski rozwój Warszawy do 1918*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Warszawa 1973, s. 199.

Polaków wielką falą napływających ze wsi. Coraz liczniejszy był także proletariats niemiecki i żydowski. Niemcy relatywnie najaktywniejsi byli w wolnych zawodach, pod tym jednak względem przykład Warszawy był unikalny, Niemcy warszawscy swym składem społecznym odbiegali bowiem zasadniczo od swych ziomków w innych miejscowościach. Jako całość posiadali tu wyższy stopień edukacji, proporcjonalnie częściej niż Polacy i Żydzi poświęcali się zajęciom wymagającym dobrego przygotowania naukowego. W każdym jednak razie bliżsi byli grupie katolickiej niż mojżeszowej. Z tą pierwszą wykazyli większe analogie na płaszczyźnie zajęć związanych z handlem, sądownictwem, medycyną. Z grupą mojżeszową zbliżali się na polu działalności bankowej, równie nielicznie zajmowali się niektórymi wolnymi zawodami (literaturą i dziennikarstwem). Grupa ta z punktu widzenia składu zawodowego reprezentowała najlepiej rozwiniętą i o najwłaściwszych proporcjach, w porównaniu z innymi, strukturę społeczną właściwą dla doby szybkiego uprzemysłowienia i urbanizacji. Stosunkowo wysoki odsetek Niemców w armii dotyczy w większości osób czasowo przybyłych z Rosji.

Znaczne różnice w składzie zawodowym Polaków i Niemców warszawskich występowały w porównaniu z analogicznymi grupami zawodowymi w Łodzi. Niewielkie funkcje administracyjne, a także kulturalne Łodzi ograniczały liczbę miejsc pracy w tych dziedzinach, co wpływało na wysokość niektórych wskaźników. Młodość demograficzna tego miasta, większa aktywność zawodowa jej mieszkańców powodowały, że tak niewielkie odsetki przypadały na dział 10. Mniejsze różnice występowały w obu miastach w proporcjach składu zawodowego Rosjan. Absolutną większość stanowiła armia. Wyższy udział w dziale 1 w Warszawie wynikał z jej funkcji administracyjnych, zaś ponad dwukrotnie wyższą niż w Warszawie aktywność łódzkich Rosjan w dziale 5 tłumaczy się większymi możliwościami zarobkowania w tamtejszym przemyśle. Różnice w charakterze obu miast nie wpływały natomiast na skład zawodowy Żydów.

W obu tych miastach wśród ogółu czynnych zawodowo znaczny udział miały także kobiety. W dużym stopniu decydował o tym dział produkcji i usług domowych, tam bowiem istniał dla nich najszerszy rynek pracy. W Warszawie w stosunku do wszystkich czynnych zawodowo Polki stanowiły 37%, Niemki 34%, Żydówki 30%, natomiast Rosjanki 9%. W Łodzi również Polki były najaktywniejsze zawodowo, choć udział kobiet był tu nieco mniejszy i wynosił odpowiednio: Polki 35%, Niemki 31%, Żydówki 24% i Rosjanki 6%. Porównanie wskaźników udziału kobiet wśród czynnych zawodowo w obu tych miastach z danymi dla Królestwa Polskiego ukazuje dużą rolę Warszawy jako szerokiego rynku pracy, o wiele bardziej dostępnego dla kobiet niż np. Lublin, Częstochowa, Kalisz. W miastach tych dział przemysł-rzemiosło zatrudniał mniej więcej taki sam procent Polaków, jak w Warszawie i Łodzi, ale już znacznie niższy w wypadku Niemców, bowiem były one narodowościowo mniej zróżnicowane. W miastach tych także Polacy proporcjonalnie częściej parali się wolnymi zawodami, natomiast Niemcy reprezentowali tam (z wyjątkiem Kalisza) niższy poziom wykształcenia niż w Warszawie.

Ludność żydowska w mniejszych miastach miała podobny skład zawodowy jak w Warszawie i Łodzi. We wszystkich (poza Kaliszem) badanych miastach zdecydowana większość Żydów utrzymywała się z rzemiosła i przemysłu, na drugim miejscu stał handel, którym jednak w mniejszym stopniu niż w Łodzi i Warszawie trudnili się Polacy i Niemcy. W przypadku Rosjan mamy do czynienia z większą aktyw-

nością zawodową w wojsku, udział w administracji, co rozumiałe, był odpowiednio niższy od Warszawy, natomiast przewyższał wskaźnik dla Łodzi, ale wynikało to już z faktu, iż przedstawione tu miasta (poza Częstochową) były ośrodkami gubernialnymi.

Skład zawodowy ludności w guberniach (tab. 19) świadczy, że głównymi działami zajęć były tu: rolnictwo, przemysł-rzemiosło oraz służba domowa, choć w kolejnych guberniach proporcje układały się inaczej. Poza gubernią piotrkowską ludność polska miała charakter rolniczy, a proporcjonalnie udział jej w tym dziale był mniejszy niż Niemców. Ludność niemiecka także wykazywała większą aktywność zawodową w wytwórczości. Znaczny udział miał pod tym względem przemysł włókienniczy guberni piotrkowskiej, w którym Niemcy stanowili prawie 1/4 wszystkich zatrudnionych pracowników. W wypadku Niemców mamy do czynienia z wyraźną polaryzacją zawodową: rolnictwo i przemysł, choć w niektórych wypadkach (np. gubernia lubelska) silną koncentrację wykazywało rolnictwo; wynikało to z charakteru tamtejszej niemieczyny.

Agraryzacja ludności żydowskiej była zjawiskiem marginalnym. Wiejskie osadnictwo żydowskie należało w Królestwie Polskim do osobliwości, występowało jednak, co należy odnotować. Zjawisko to stwierdzono na terenach północno-wschodnich, gdzie w powiatach pułtuskim, płońskim, mławskim, szczuczyńskim istniały małe wsie żydowskie¹⁵. Podstawowymi działami utrzymania dla Żydów było rzemiosło-przemysł i handel. Najwyższy udział w przemyśle należał do Żydów guberni piotrkowskiej, natomiast w rolniczej guberni lubelskiej przewagę miał dział handlowy. Zasadniczo jednak na strukturę zawodową ludności żydowskiej w mniejszym stopniu niż w wypadku Polaków i Niemców wpływała specyfika ekonomiczna obszaru, na którym przebywali. Prawie we wszystkich wymienionych guberniach w zbliżonym stopniu trudnili się oni rzemiosłem i handlem.

Zbadanie składu zawodowego głównych grup narodowościowo-wyznaniowych pozwala stwierdzić ich wyraźną specyfikę. Uwzględniając zasygnalizowane różnice regionalne widać, że Polaków charakteryzowały proporcje najbardziej zbliżone do ogólnych — z jednym wyjątkiem — znacznie niższe odsetki przypadły na handel. W tym dziale skupieni byli najliczniej Żydzi, którzy wszakże poza handlem coraz aktywniejsi byli w rzemiosle i przemyśle. Właśnie w omawianym okresie miało miejsce przesunięcie się Żydów z zajęć handlowych do produkcyjnych, co potwierdza analiza w skali regionalnej. Prawosławni najliczniejsi byli w wojsku i administracji, Niemcy w zależności od obszaru, w przemyśle, rolnictwie i wolnych zawodach. Analiza składu zawodowego mieszkańców Królestwa Polskiego prowadzi też do wniosku, iż w końcu XIX w. proces kształtowania się klasy robotniczej (w tym drobnokapitałistycznej i rzemieślniczej) był najważniejszym procesem społecznym w Królestwie Polskim. Wynikał on z szybkiego rozwoju stosunków gospodarczych we wszystkich dziedzinach życia.

Skład zawodowy ludności zarejestrowany na podstawie spisu z 1897 r. ukazuje strukturę tego wielonarodowościowego społeczeństwa (i to zarówno miejskiego, jak i wiejskiego) jako typową dla kraju rolniczo-przemysłowego. Pod względem udziału w zajęciach pozarolniczych Królestwo Polskie wyprzedziło zatem znacznie inne obszary Polski historycznej. Także skład wyznaniowo-narodowościowy jego mieszkańców był bardziej zróżnicowany niż społeczeństw zaboru niemieckiego i austriackiego.

¹⁵ E. Kaczyńska, *Spółeczeństwo i gospodarka północno-wschodnich ziem Królestwa Polskiego w okresie rozkwitu kapitalizmu*, Warszawa 1974, s. 44.

Витольд Прусс

ОБЩЕСТВО ЦАРСТВА ПОЛЬСКОГО НА ПЕРЕЛОМЕ XIX И XX ВЕКОВ

(часть II: народности, вероисповедания, их размещение, демографическая и социально-профессиональная структура)

К концу XIX века в Царстве Польском проживало 9,4 миллионов населения с дифференцированным вероисповедно-национальным составом. Католиков насчитывалось 74,8%, преимущественно это были поляки (71,8%) и в небольшом проценте литовцы (3,2%). Евангелическое вероисповедание можно отождествить с неметчиной, хотя и было немного немцев-католиков, а в Варшаве почти половина евангеликов была колонизированной. Немцев насчитывалось 4,4%. Иудейскую религию исповедало 14% населения — в том числе 13,6% заявлявших еврейскую национальность. Православных было 6,6%, в том числе 2,8% русского населения, остальную же часть составляли униаты украинской или белорусской национальности. Литовцы составляли 52% населения сувальской губернии, немцы — 11% пиотр-кувской губернии, евреи — 18% варшавской губернии (таблицы 2 и 5).

В городах проживало 23% населения Царства, в западной части страны этот показатель достигал 40%, в восточной падал к 20%. К городскому населению принадлежало 87% евреев, 33% немцев, и только 20% поляков (таблицы 4, 5, 6). Общество Царства Польского представляет собой пример развивающегося коллектива с большим процентом детей и молодежи, высокой долей лиц производственного возраста и небольшим процентом стариков.

Главной основой для воссоздания профессионально-социальной структуры является русская всеобщая перепись населения 1897 года. В переписи не имеется данных, определяющих должность в профессии, что ограничивает полноту реконструкции этой структуры, нельзя также выделить категорию владельцев от наемных работников. Выделение профессионально занятых главных кормильцев семей позволяет с большей точностью определить число действительно активных, но из-под наблюдения уходят лица, фактически работавшие (напр. женщины в деревне), но отнесенные не к категории главных кормильцев, а к профессионально пассивным.

В переписи имеется информация о численности 65 видов занятий. Для исследовательских нужд они разбиты на следующие отделы: администрация, военные, духовенство, сельское хозяйство, промышленность-ремесло, торговля, сообщение, свободные профессии, домашняя служба и другие.

Сравнение профессиональной структуры по очередным национальностям показывает некоторые отличия. Основным источником содержания поляков было сельское хозяйство 67%, промышленность-ремесло 13%, домашняя служба (главным образом женщины) 12%. Из немцев на средства из сельского хозяйства содержались 50%, а из промышленности 30%. Евреи в 39% существовали благодаря торговле, в мелкопромышленном производстве находили источник содержания 34%. Аграризация у евреев была второстепенным явлением. Русские пришельцы были заняты в военно-административном аппарате — 80%. Украинцы-автохтоны представляли собой почти полностью крестьянское общество, также и литовцы жили на средства из сельского хозяйства и других сельских занятий 90%.

Национальную дифференцированность Царства Польского отражает доля отдельных популяций во всей совокупности занятых в данном отделе. Имелась заметная связь между некоторыми занятиями и степенью вовлеченности в них лиц данной национальности (таблица 14).

Witold Pruss

LA POPULATION DU ROYAUME DE POLOGNE VERS 1900

(IIe partie: nationalités, confessions, leurs localisation, structures démographique, professionnelle et sociale)

A la fin du XIX-e siècle le Royaume de Pologne était habité par 9,4 millions d'habitants différenciés par leur confession et leur nationalité. On comptait 74,8% de catholiques, dont une majorité de Polonais (71,8%) et une petite minorité de Lituaniens (3,2%). La religion protestante (4,5%) peut être considérée comme correspondant à la nationalité allemande, bien qu'il y ait eu des Allemands catholiques en petit nombre et que presque la moitié des protestants de Varsovie fût polonisée. On comptait donc 4,4% d'Allemands. Le mosaïsme était confessé par 14% de la population dont 13,6% se déclaraient de nationalité juive. Il y avait 6,6% d'orthodoxes, dont 2,8% d'immigrés russes, le reste étant constitué par les uniates de nationalité ukrainienne ou biélorussienne. Dans le gouvernement de Suwałki 52% des habitants étaient Lituaniens, dans le gouvernement de Piotrków il y avait 11% d'Allemands, dans le gouvernement de Varsovie — 18% de Juifs (tables 2 et 5).

23% des habitants demeuraient dans les villes; dans les régions occidentales cet indice se montait à 40%, dans les régions orientales il n'était que de 20%. 20% seulement de Polonais appartenaient à la population urbaine, 35% des Allemands, 87% des Juifs (tables 4, 5, 6). Le pourcentage d'enfants et de jeunes était élevé dans toute la population du Royaume; cette collectivité comptait un nombre important d'adultes productifs et un taux infime de vieillards.

Le recensement russe de 1897 fournit certaines données sur la structure professionnelle et sociale de la société. Il y manque cependant l'indication de l'emploi occupé par tel membre de la communauté, par conséquent il est impossible de distinguer les salariés des patrons. On y fait seulement mention du chef de famille, ce qui permet de déterminer, avec une certaine exactitude, le nombre des individus réellement actifs; néanmoins les personnes travaillant de fait, mais n'étant pas le soutien principal de la famille ont été classées dans le rubrique sans-profession.

Le recensement fournit des données concernant le nombre des individus pratiquant 65 métiers différents. Pour les besoins de la recherche nous les avons répartis en sections suivantes: administration, armée, clergé, agriculture, industrie-artisanat, commerce, transports, professions libérales, gens de service et autres. Certaines particularités apparaissent lorsqu'on compare les nationalités. Ainsi, 67% des Polonais s'occupaient d'agriculture, 13% d'industrie-artisanat, 12% (surtout parmi les femmes) étaient gens de service. 50% des Allemands vivaient d'agriculture, 30% d'industrie. 39% parmi les Juifs existaient grâce au commerce, 34% subsistaient en s'occupant de petite industrie et une marge infime de 2% d'agriculture. Les immigrés russes faisaient surtout partie des cadres militaires et administratifs. Une forte majorité d'Ukrainiens autochtones étaient paysans, les Lituaniens également vivaient d'agriculture (90%). Il existe donc un rapport très distinct entre certaines professions et le degré de participation à telle ou autre nationalité (table 14).

Tabela 19

Struktura zawodowo-społeczna w wybranych guberniach Królestwa Polskiego w 1897 r. wedle narodowości (czynni zawodowo, w procentach)

Dział zajęć	Polacy					Niemcy					Żydzi				
	Piotrkowska	Radomska	Kaliska	Lubelska	Suwalska	Piotrkowska	Radomska	Kaliska	Lubelska	Suwalska	Piotrkowska	Radomska	Kaliska	Lubelska	Suwalska
1. Administracja	0,5	0,4	0,4	0,4	1,9	0,1	0,6	0,1	0,4	0,8	0	0	0	0	0
2. Wojsko	0,2	0,2	0,2	0,3	1,8	0,4	1,0	0,9	2,0	3,3	1,2	2,1	0,5	5,7	4,9
3. Duchowieństwo, służba kościelna	0,3	0,3	0,4	0,3	0,3	0,1	0	0,4	1,2	0,2	0,8	1,2	1,5	1,3	1,9
4. Rolnictwo	44,7	69,6	62,4	68,8	63,8	17,5	70,3	54,5	82,3	50,1	0,7	2,8	0,9	1,7	5,7
5. Przemysł-rzemiosło, budownictwo	44,7	10,5	11,5	9,4	7,3	58,6	9,2	21,6	9,3	20,3	38,4	31,9	35,8	30,8	30,2
6. Handel	2,2	0,7	1,4	0,7	0,8	4,6	0,8	1,7	0,9	1,5	30,1	33,6	33,3	32,5	25,1
7. Komunikacja	2,5	0,9	0,5	0,7	0,9	0,4	0,9	4,5	0,4	1,9	2,5	2,8	2,3	2,4	3,1
8. Wolne zawody i zajęcia pedagogiczne	0,2	0,4	0,4	0,6	1,4	1,1	0,3	0,7	0,3	0,7	1,9	2,3	2,2	2,6	3,3
9. Służba — usługi osobiste	2,1	13,5	17,5	14,7	14,4	10,9	12,5	9,9	1,8	13,9	17,2	14,6	12,9	14,6	11,8
10. Nie pracujący zarobkowo (rentierzy, emeryci)	0,9	2,7	4,1	2,9	5,1	4,8	2,9	4,6	0,6	4,8	4,7	6,2	7,6	5,8	10,6
11. Zajęcia bliżej nie określone	1,7	0,8	1,2	1,2	2,3	1,5	1,5	1,1	0,8	2,5	2,5	2,5	3,0	2,6	3,4
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Uwaga: W tabeli tej pominięto Rosjan, gdyż zbiorowość ta rozmieszczona głównie w miastach, w tym ujęciu nie jest przydatna do porównań.

Źródło: *Pierwaja wsteobszczaja pierlepis* t. 52, 55, 56, 58, 59.